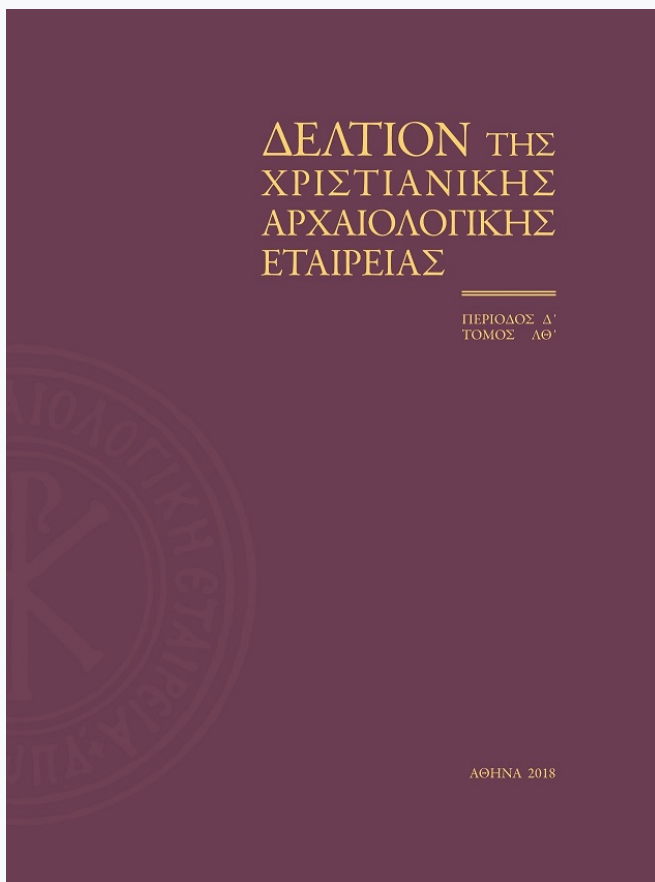

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 39 (2018)

Δελτίον ΧΑΕ 39 (2018), Περίοδος Δ'. Αφιέρωμα στη μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα

Διορθώσεις και νέες αναγνώσεις κτητορικών επιγραφών σε ναούς του εργαστηρίου του κρητικού ζωγράφου Ιωάννου Παγωμένου (πρώτο μισό του 14ου αιώνα)

Θεοδώρα ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ (*Theodora IOANNIDOU*)

doi: [10.12681/dchae.18566](https://doi.org/10.12681/dchae.18566)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ (Theodora IOANNIDOU) Θ. (2018). Διορθώσεις και νέες αναγνώσεις κτητορικών επιγραφών σε ναούς του εργαστηρίου του κρητικού ζωγράφου Ιωάννου Παγωμένου (πρώτο μισό του 14ου αιώνα). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 39, 329–346. <https://doi.org/10.12681/dchae.18566>

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΝΕΕΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ ΚΤΗΤΟΡΙΚΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ
ΣΕ ΝΑΟΥΣ ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΟΥ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΠΑΓΩΜΕΝΟΥ (ΠΡΩΤΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 14ου ΑΙΩΝΑ)

Στο άρθρο επιχειρείται η διόρθωση και η εκ νέου ανάγνωση γνωστών, ή μη, κτητορικών επιγραφών στους εξής ναούς των επαρχιών Σελίνου και Κισσάμου: Αγίου Δημητρίου Λειβαδά (1315/16, όνομα αγνώστου ζωγράφου, υπό τον οποίον εργάζεται ο Παγωμένος), Αγίου Ιωάννου Θεολόγου Τραχινιάκου Καντάνου (1329, αποσαφήνιση των δύο φάσεων της επιγραφής), Αγίου Γεωργίου Τσάρκου στο Προδρόμι (1337/38), Παναγίας στο Κάδρος (1338/39, χρονολόγηση ναού), Αγίου Ιωάννου Θεολόγου Καλάμου (1340, χρονολόγηση ναού), Αρχαγγέλου Μιχαήλ στη Βάθη (Κούνενη) (1336/37, χρονολόγηση και ανάγνωση υπογραφών «Παγωμένου και του υιού αυτού Νικολάου»).

The present article is an attempt to correct and re-read already known, or unknown, foundation inscriptions in the following churches of the Selinon and Kissamos provinces: St. Demetrios, Leivadas (1315/16, naming the painter assisted by Pagomenos), St. John the Theologian of Trachiniakos, Kantanos (1329, clarifying inscription's phases), St. George of Tsarkos, Prodromi (1337/38), Panagia, Kadros (1338/39, church's dating), St. John the Theologian, Kalamos (1340, church's dating), Archangel Michael, Vathe (Kouneni) (1336/37, dating and reading of the signatures of "Pagomenos and his son Nicholas").

Λέξεις κλειδιά

Υστεροβυζαντινή ζωγραφική, παλαιολόγια τέχνη, τοιχογραφίες, κτητορικές επιγραφές, ζωγράφος Ιωάννης Παγωμένος, Κρήτη.

Keywords

Late byzantine painting; Palaiologan art; wall paintings; foundation inscriptions; painter Ioannis Pagomenos; Crete.

Το εργαστήριο του ζωγράφου Ιωάννου Παγωμένου δραστηριοποιείται κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα στη δυτική Κρήτη, και συγκεκριμένα εντός του σημερινού νομού Χανίων, στις επαρχίες Σελίνου, Κισσάμου, Αποκορώνου και Σφακίων. Συνολικά, ο αριθμός των ενυπόγραφων, αποδιδόμενων ή σχετιζόμενων έργων με το εργαστήριο του Παγωμένου και των συνεργατών και επιγόνων του αφορά σε 35 ναούς. Τα

έργα στους 11 ναούς είναι υπογεγραμμένα από τον ίδιο (τατέσσερα εξ αυτών σε συνεργασία)¹. Βάσει, λοιπόν, των σωζόμενων ναών, το επίκεντρο δράσης του εργαστηρίου φαίνεται πως είναι η περιοχή του Σελίνου, στην οποία και εντοπίζεται πάνω από το 80% –29 εκκλησίες– του συνολικού αριθμού των έργων του εργαστηρίου.

Ο πρώτος που συγκέντρωσε επιγραφικό υλικό για

* Υποψήφια διδάκτωρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας ΑΠΘ, *theodora.ioannidou@gmail.com*

** Μια πρόδρομη παρουσίαση της παρούσας μελέτης έγινε στο 23ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών: Th. Ioannidou, «Founding Inscriptions in Churches painted by the Workshop of the Cretan Painter Pagōmēnos (1st half of the 14th c.): Corrections and new Readings», Proceeding of the 23rd International Congress of Byzantine Studies Belgrade, 22-27 August 2016, Thematic sessions of free communications, επιμ. D. Dželebdžić – St. Bojanin,

Βελιγράδι 2016, 130-131, βλ. <http://www.byzinst-sasa.rs/eng/online-editions/> (τελευταία επίσκεψη: 06.02.2018). Κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνάς μου στο νησί πολύτιμος αρωγός στάθηκε ο σύζυγός μου, αρχαιολόγος Ευάγγελος Παπαθανασίου.

¹ Οι περισσότερες από τις αποδόσεις αυτές οφείλονται στον αείμνηστο Σταύρο Μαδεράκη, ο οποίος επισταμένως μελέτησε τον εν λόγω ζωγράφο, χωρίς δυστυχώς να έχει δημοσιεύσει ένα πλήρες έργο με θέμα τον Παγωμένο. Σχεδόν στο σύνολο της

τον εν λόγω ζωγράφο είναι ο Giuseppe Gerola². Από την εποχή των αυτοψιών του στην Κρήτη (1900-1902 και 1912) και των δημοσιεύσεων του, ακολούθησαν, όπως ήταν φυσικό, πολλές μελέτες σχετικές με το εργαστήριο του Παγωμένου³, ωστόσο το έργο του Gerola παραμένει αναφορά αναντικατάστατη, τουλάχιστον όσον αφορά στην καταγραφή των επιγραφών. Έκτοτε, νέα στοιχεία αφορώντα στις κτητορικές επιγραφές των ναών, οι οποίοι εικονογραφήθηκαν από το συνεργείο του Παγωμένου, προσκόμισαν ο Σταύρος Μαδεράκης⁴

εργογραφίας του γίνονται παρενθετικές αναφορές στο συνεργείο του Παγωμένου, οι οποίες συλλεγόμενες προσφέρουν πολλές πληροφορίες. Ενδεικτικά αναφέρουμε: Στ. Μαδεράκης, «Ιωάννης ο Παγωμένος τάχα και ζουγράφος (μια προσπάθεια για την αναστήλωση ενός ξεχασμένου έργου και μιας σχολής ζωγραφικής στο Νομό Χανίων)», *6ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 1986)*, 36-37. Ο ίδιος, *Η εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στα Έξω Λακώνια Μεραμπέλλου*, Άγιος Νικόλαος Κρήτης 2000. Ο ίδιος, «Η Δέηση στις εκκλησίες της Κρήτης», *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 22 (2003), 9-150, σποραδικά. Ο ίδιος, «Βυζαντινή τέχνη της Κρήτης. Θέματα προς συζήτηση, μελέτη και ερμηνεία», *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 27 (2008), 151-266. Αποδόσεις όμως έγιναν και από τον Μιχάλη Ανδριανάκη –και από τη θέση αυτή τον ευχαριστώ προσωπικά, καθώς μας υπέδειξε πλήθος μνημείων–, οι οποίες κατατίθενται συνοπτικά και σποραδικά στα εξής έργα: Ν. Γκιολές – Γ. Πάλλης (επιστ. επιμ.), *Άτλας των χριστιανικών μνημείων του Αιγαίου. Από τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους μέχρι την άλωση*, Αθήνα 2014, 237-290. Μ. Ανδριανάκης –Κ. Γιαπιτσόγλου, *Χριστιανικά μνημεία της Κρήτης*, Ηράκλειο 2012. Συνοπτικός κατάλογος των 35 αυτών ναών με τις νέες χρονολογήσεις που προκύπτουν από την έρευνά μας, βρίσκεται στο τέλος του παρόντος άρθρου.

² G. Gerola, *Monumenti Veneti dell'Isola di Creta*, IV, Βενετία 1932, σποραδικά.

³ Η σχετική με τον ζωγράφο βιβλιογραφία είναι πλούσια. Ενδεικτικά μόνο αναφέρουμε τις εξής μελέτες: Κ. Καλοκύρης, «Ιωάννης Παγωμένος. Ο βυζαντινός ζωγράφος του ΙΔ' αιώνα», *Κρητ.Χρον* ΙΒ' (1958), 347-367. Κλ. Gallas – Κλ. Wessel – Μ. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, Μόναχο 1983, σποραδικά. Στ. Μαδεράκης, «Ιωάννης ο Παγωμένος», *ό.π.* (υποσημ. 1). Α. Suncrow, *Die Wandmalereien des Ioannes Pagomenos in Kirchen der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts auf Kreta*, Βερολίνο 1994. Μ. Bissinger, *Kreta. Byzantinische Wandmalerei*, Μόναχο 1995, σποραδικά. Ι. Spatharakis, *Dated Byzantine Wall Paintings of Crete*, Leiden 2001, σποραδικά. Α. Lymberopoulou, *The Church of the Archangel Michael at Kavalariana*, Λονδίνο 2006. V. Tsamakda, *Die Panagia-Kirche und die Erzengelkirche in Kakodiki*, Βιέννη 2012.

⁴ Μαδεράκης, «Ιωάννης ο Παγωμένος», *ό.π.* (υποσημ. 1). Ο ίδιος,

και ακόμη πιο πρόσφατα ο Δημήτριος Τσουγκαράκης⁵.

Κατά την έρευνά μας μελετήσαμε εκ νέου σχεδόν το σύνολο των σωζόμενων κτητορικών επιγραφών του εργαστηρίου. Από την προσπάθεια αυτή προέκυψαν ποικίλες διορθώσεις και συμπληρώσεις, οι οποίες αφορούν είτε στην ορθότερη ανάγνωση μεμονωμένων χαρακτήρων, συντομογραφιών και συνενώσεων γραμμιάτων (*ligaturarum*), είτε στον εντοπισμό και την ανάγνωση λέξεων, φράσεων και ολόκληρων στίχων που δεν είχαν επισημανθεί μέχρι σήμερα. Τα στοιχεία, μάλιστα, που προσδίδουν οι νέες αυτές αναγνώσεις, σχετίζονται με ονόματα κητόρων, με πληροφορίες που προσδιορίζουν ακριβέστερα τη χρονολόγηση των μνημείων, ακόμα και με την ταυτότητα των υπογραφόντων ζωγράφων.

Στην παρούσα μελέτη εστιάζουμε μόνο σε λίγες επιγραφές, η εκ νέου ανάγνωση των οποίων έλυσε ουσιαστικά προβλήματα και προσέφερε σημαντικά στοιχεία για την ίδια την ιστορία του εργαστηρίου. Η επισκόπηση των επιγραφών περιορίζεται στην ανάγνωσή τους⁶ δεν εμβαθύνουμε σε σχολιασμό του περιεχομένου και σύνδεση αυτού με ιστορικά, κοινωνικά και άλλα στοιχεία.

Πρώτη εξετάζεται η κτητορική επιγραφή του Αγίου Δημητρίου στον Λειβαδά Σελίνου, θέση «Βρυσάλι» (1315/16), ενός ναού που σχετικά πρόσφατα προσετέθη στον κατάλογο έργων του Παγωμένου, μετά την ανάγνωση της υπογραφής του εν λόγω ζωγράφου από τον καθηγητή Δ. Τσουγκαράκη (Εικ. 1, 2)⁷. Μέχρι την

Η εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, *ό.π.* (υποσημ. 1), 53. Ο ίδιος, «Η Δέηση στις εκκλησίες της Κρήτης», *ό.π.* (υποσημ. 1), 29 σημ. 28.

⁵ Δ. Τσουγκαράκης, «Ο ζωγράφος της εκκλησίας του Αγ. Δημητρίου στο Λειβαδά Σελίνου», *Ιόνιος Λόγος* 1 (2007), *Τόμος Χαριστήριος στον Δημήτρη Ζ. Σοφιανό*, 295-301.

⁶ Η ανάγνωση των επιγραφών είναι αποτέλεσμα επίπονης επιτόπιας έρευνας αλλεπάλληλων αυτοψιών. Δυστυχώς, σε αρκετές περιπτώσεις οι επιγραφές, ή μέρη αυτών, έχουν καταστεί εξίτηλα και μόνο ίχνη απολεπισμένων γραμμιάτων διακρίνονται. Έτσι, δεν είναι δυνατόν μόνο από τις φωτογραφίες να τεκμηριωθούν οι προτεινόμενες αναγνώσεις. Η εξειδικευμένη επεξεργασία των φωτογραφιών μπορεί, ως ένα βαθμό, να συνδράμει σε αυτήν την προσπάθεια. Σε επόμενη δημοσίευση σκοπεύουμε να παραθέσουμε απόγραφα που ασφαλώς θα βοηθήσουν στην αποσαφήνιση των αναγνώσεων.

⁷ Τσουγκαράκης, «Ο ζωγράφος στο Λειβαδά», *ό.π.* (υποσημ. 5). Βλ., επίσης, Δ. Τσουγκαράκης – Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ανέκ-

ανάγνωση του Τσουγκαράκη, μόνο η χρονολόγηση της εκκλησίας αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης και πραγμάτευσης από τους Gerola⁸, Μαδερράκη⁹ και Σπαθαράκη¹⁰. Ο Τσουγκαράκης, λοιπόν, είναι ο πρώτος που επιχείρησε την πλήρη ανάγνωση της κακοδιατηρημένης αυτής επιγραφής. Το εξαιρετικά χρήσιμο και αδιαμφισβήτητο νέο δεδομένο του υπογράφοντος ζωγράφου αντιμετωπίζεται ακόμη με σχετική δυσπιστία, διότι η ζωγραφική του μνημείου αντιπροσωπεύει μια τάση διαφορετική από αυτήν του Παγωμένου, με κάποια στοιχεία αρχαικότητας στην τεχνοτροπία¹¹ αλλά και με αρκετές δυτικές επιρροές στην εικονογραφία¹². Κανείς, λοιπόν, δεν είχε υποψιαστεί την ενδεχόμενη συμμετοχή του Παγωμένου στην ιστόρηση αυτού του ναού. Ωστόσο, με μια προσεκτικότερη προσέγγιση της κτητορικής επιγραφής, αποκομίζουμε, πέρα από την ορθότερη ανάγνωση ή τις συμπληρώσεις πολλών ονομάτων, και την απάντηση στη φαινομενική αυτή ασυμφωνία μεταξύ υπογράφοντος και ζωγραφικής.

Η γραπτή κτητορική επιγραφή βρίσκεται κάτω από το ύψος της γένεσης της καμάρας επί του βόρειου τοίχου, ακριβώς στο σημείο που εφάπτεται με τον δυτικό τοίχο. Η ανάγνωσή της έχει ως εξής:

- 1 [+ανα]κε[νιστι] ο θύ[ος] κ(αι) πα[σε]π[τος] ναος
του [αγιου κ(ε)] ενδωξου μαρτύρος Δημητρίου το
ἐπίκλ(ηο)ν χῶ
- 2 στου[.]ας κ(αι) [.]κ(αι) [.]που κ(αι) μόχθου πο-
λου Θεώδορου [του .⁴.] τζη[.]αμα [συν]βίου κ(αι)
Μανοηλ αμα σηνβίου του Χιλά κ(αι) Ιω(άννου)
αμα
- 3 σηνβίου του Χ[η]λ[α] Ιω(άννου) του [.] Στεφάνο
αμα σηνβίου του Χηλά κ(αι) Ιω(άννου) [αμα σην]
βίου του [Χηλα] κ(αι) Μανοηλ αμα σηνβίου του
Χηλα κ(αι) Λεων του
\\του προτοξο[κ]ηνιγού //
- 4 Χη[λα] κ(αι) [.]αμα σηνβίου του ταλ[.] κ(αι)
μα[...]νο αμα σηνβίου Ιωσι[.] του αμ[α] σηνβίου
[.]κ(αι) Αθανασίου του κ[.]κ(αι) [.]κ(αι) Λε
ο[.]μ[η].⁴] του Χ[η]λα κ(αι) Γριγορίου του Γαδανο-
λεου μ(ονα)χ(ου) + κ(αι) Κωνστατινου αμα σηνβίου
του λαφ[.]κ[.]⁴] Χηλα αμα σηνβίου Ετους ζωκδ
κ(αι) Κωνσταντ(ι)νου αμα σηνβίου του [Στεφ]ανου
κε τ(ης) αδερφης του Κωνσταντ(ι)νας]
- 7 Κ[ο]νσ[τ]α[τ]ι[ν]ου κε τ(ης) δουλης Σουφης τ(ης)
Πετακοπουλας
- 8 Γεωργίου :- + Ηστωριθι δε δηα χιρος Νίφον[ς]ος \\
μ(ονα)χ(ου) // κε Ιω(άννου) του Παγωμ[ε]ν[ου]

δοτα χαράγματα και επιγραφές από ναούς και μονές της Κρήτης. Μέρος Γ», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 9 (2008), 308, αριθ. 178.

⁸ Gerola, *Monumenti Veneti*, ό.π. (υποσημ. 2), 471, αριθ. 55.

⁹ Σ. Μαδερράκης, «Βυζαντινά μνημεία του Νομού Χανίων: Ο άγιος Δημήτριος στο Λειβαδά Σελίνου και οι τοιχογραφίες του», *Χανιά* (Ετήσια έκδοση Δήμου Χανίων), Χανιά 1987, 69-70.

¹⁰ Spatharakis, *Dated*, ό.π. (υποσημ. 3), 17.

¹¹ Μ. Μπορμπουδάκης, «Η διείσδυση της παλαιολόγιας ζωγραφικής στην Κρήτη», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Β2, Ρέθυμνο 1995, 573. Στ. Μαδερράκης, «Βυζαντινή ζωγραφική της Κρήτης και οι σχέσεις της με τη δυτική ζωγραφική μετά το 1204», *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, επιστ. επιμ. Μ. Ανδριανάκης – Ερ. Καψωμένος, Β3, Χανιά 2011, 55.

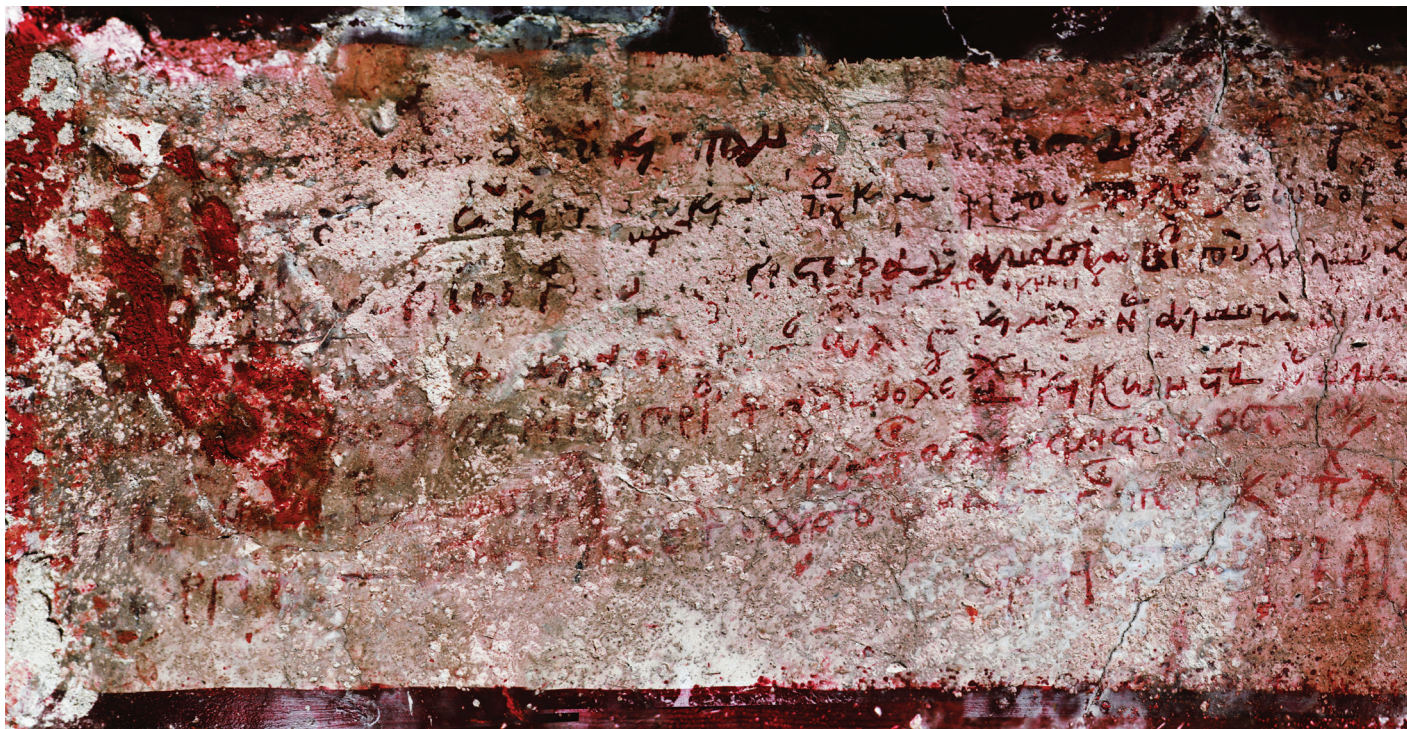
¹² Μαδερράκης, «Ο άγιος Δημήτριος», ό.π. (υποσημ. 9), 72, 74, 78. Στ. Παπαδάκη-Οεκλάντ, «Δυτικότερες τοιχογραφίες του 14ου αιώνα στην Κρήτη. Η άλλη όψη μιας αμφίδρομης σχέσης», *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, 2, Αθήνα 1992, 504, 508. Spatharakis, *Dated*, ό.π. (υποσημ. 3), 18. Μ. Βασιλάκη, «Η Κρήτη υπό βενετική κυριαρχία. Η μαρτυρία των μνημείων του 13ου αιώνα», *Η Βυζαντινή Τέχνη μετά την Τετάρτη Σταυροφορία. Η Τετάρτη Σταυροφορία και οι επιπτώσεις της*, Διεθνές Συνέδριο, Ακαδημία Αθηνών, 9-12 Μαρτίου 2004, Αθήνα 2007, 39-40. Ανδριανάκης – Γιαπιτσόγλου, *Χριστιανικά μνημεία Κρήτης*, ό.π. (υποσημ. 1), 382.

Από τον τελευταίο στίχο πληροφορούμαστε ότι κύριος εκτελεστής του διακόσμου είναι ένας μοναχός ονόματι Νήφων¹³, ενώ σε βοηθητικούς ρόλους περιορίζεται ο δεύτερος υπογράφων, Ιωάννης Παγωμένος, γεγονός που εκ των πραγμάτων διαφαίνεται και στη ζωγραφική του ναού (Εικ. 2).

Ο ζωγράφος, λοιπόν, του Λειβαδά, ο οποίος απασχόλησε πολλούς ερευνητές για το ιδιαίτερο καλλιτεχνικό ρεύμα που αντιπροσωπεύει, αποκτά, πλέον, ταυτότητα. Ο Νήφων, άγνωστος από αλλού, φαίνεται ότι εργάστηκε, επίσης, χωρίς όμως να σώζεται η υπογραφή του, στη Μεταμόρφωση Τεμενίων Σελίνου¹⁴, στον

¹³ Η αναγραφή της μοναχικής ιδιότητας του Νήφωνα υπέρκειται του τελευταίου γράμματος του ονόματος («ς»), αποδίδεται συντομογραφημένη («μχ» σε κάθετη διάταξη) και είναι σχεδόν εξίτηλη. Διατηρούμε κάποιες επιφυλάξεις για το αν μεταγράψουμε σωστά την ορθογραφία του ονόματος του ζωγράφου. Ενδέχεται αντί Νίφον[ς]ος να σημειώνεται Νίφωνος. Δεν είναι αρκετά σαφή τα γράμματα ανάμεσα στο «Φ» και στο «ΟΣ», καθώς διακρίνονται γραμμές που μπερδεύουν. Το θέμα παραμένει προς διερεύνηση.

¹⁴ Ο πρώτος που συσχέτισε τη ζωγραφική του Αγίου Δημητρίου

Εικ. 1. Λειβαδάς Σελίνου. Άγιος Δημήτριος, η κτητορική επιγραφή, 1315/16.

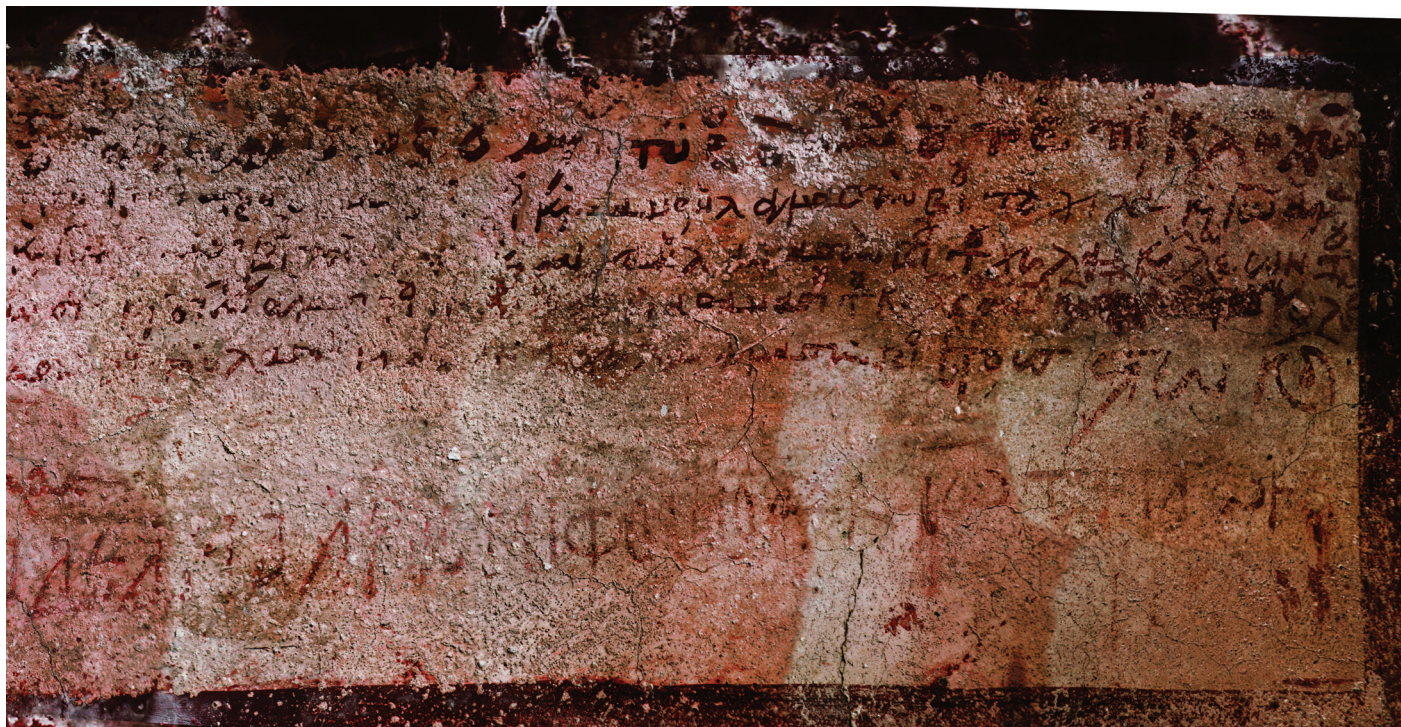
Άγιο Φώτη Αγίων Θεοδώρων Σελίνου¹⁵ (όπου εικονογραφεί το δυτικό μισό του ναού, ενώ το ανατολικό το εκπονεί ο Μιχαήλ Βενέρης, κατά τον Μαδεράκη,

Λειβαδά με τον Χριστό στα Τεμένια, ως προϊόντα του ίδιου ζωγράφου, είναι ο Στ. Μαδεράκης στην αδημοσίευτη διατριβή του *Peintures murales des églises du Selinon, province de la Canée, Crète occidentale*, Σορβόννη 1974. Ο ίδιος, «Ο άγιος Δημήτριος», ό.π. (υποσημ. 9), 69. Ο ίδιος, «Βυζαντινή ζωγραφική Κρήτης και σχέσεις με τη δυτική ζωγραφική», ό.π. (υποσημ. 11), 41, 55. Ο ίδιος, «Παρατηρήσεις σε τέσσερα εικονογραφικά θέματα της εκκλησίας του Χριστού στα Τεμένια Σελίνου», *Ελλωτία* 9 (2000-2001), 95-122. Παπαδάκη-Οεκλαντ, «Δυτικότροπες τοιχογραφίες», ό.π. (υποσημ. 12), 492-493, βλ. και σημ. 6 για προγενέστερη βιβλιογραφία περί του ναού. Μ. Vassilakis-Mavtrakakis, «Western influences on the fourteenth century art of Crete», *XVI Internationaler Byzantinistenkongress, Wien 4-9 Oktober 1981, Akten: JÖB 32/5* (1982), 303. Μ. Βασιλάκη, «Η Κρήτη υπό βενετική κυριαρχία», ό.π. (υποσημ. 12), 39-40. Ανδριανάκης – Γιαπιτσόγλου, *Χριστιανικά μνημεία*, ό.π. (υποσημ. 1), 382. Ανδριανάκης, *Ατλας Αιγαίου*, ό.π. (υποσημ. 1), 245.

¹⁵ Στ. Μαδεράκης, «Βυζαντινή τέχνη της Κρήτης. Θέματα προς συζήτηση, μελέτη και ερμηνεία. Μέρος Α΄: Η μελέτη της βυζαντινής τέχνης της Κρήτης μέχρι σήμερα. Τρόποι ερμηνείας της»,

απόψη που μας βρίσκει σύμφωνους) και στη Μεταμόρφωση στο Κεφάλι Κισσάμου (έργο που χρονολογείται με επιγραφή στα 1319/20, στο οποίο εργάζεται τουλάχιστον ακόμα ένας ζωγράφος¹⁶). Τα προαναφερόμενα μνημεία έχουν επανειλημμένως κεντρίσει το ενδιαφέρον των μελετητών, καθώς σε αυτά ανιχνεύεται ένα δυτικότροπο ζωγραφικό ρεύμα. Κοινός παρονομαστής του μικρού αυτού ιδιόρρυθμου συνόλου φαίνεται πως είναι ο Νήφων, αν κρίνουμε όχι μόνο από τα ζωγραφικά αλλά και από τα παλαιογραφικά στοιχεία.

Νέα Χριστιανική Κρήτη 27 (2008), 240. Ο ίδιος, «Άγιος Φώτιος στους Αγίους Θεοδώρους Σελίνου Χανίων», *12ο Συμπόσιο ΧΑΕ* (Αθήνα 1992), 32-33. Ο ίδιος, *Η εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ*, ό.π. (υποσημ. 1), 83. Μ. Βασιλάκη, «Η Κρήτη υπό βενετική κυριαρχία», ό.π. (υποσημ. 12), 39-40. Παπαδάκη-Οεκλαντ, «Δυτικότροπες τοιχογραφίες», ό.π. (υποσημ. 12), 494, 508-513. Ανδριανάκης – Γιαπιτσόγλου, *Χριστιανικά μνημεία*, ό.π. (υποσημ. 1), 382. ¹⁶ Μαδεράκης, «Ο άγιος Δημήτριος», ό.π. (υποσημ. 9), 69. Ο ίδιος, «Παρατηρήσεις σε τέσσερα εικονογραφικά θέματα», ό.π. (υποσημ. 14), 98. Gerola, *Monumenti Veneti*, ό.π. (υποσημ. 2), 418-419, αριθ. 15. Spatharakis, *Dated*, ό.π. (υποσημ. 3), 56-58. Η σύλληψη και εκτέλεση του εικονογραφικού προγράμματος

Εικ. 2. Λειβαδάς Σελίνου. Άγιος Δημήτριος, η υπογραφή του ζωγράφου μοναχού Νήφων, 1315/16 (λεπτομέρεια της Εικ. 1)

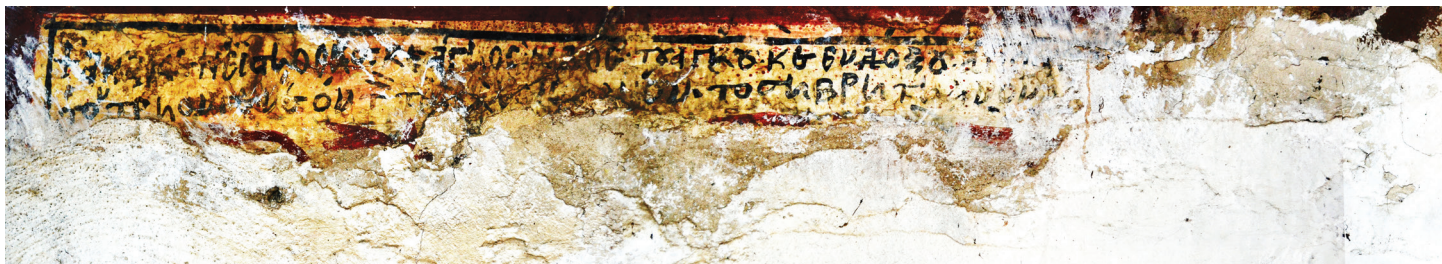
Ο Νήφων και ο Παγωμένος με τα έως σήμερα επιγραφικά δεδομένα δεν φαίνεται να συνεργάστηκαν σε κάποιο άλλο έργο, αλλά αυτό μένει προς διερεύνηση.

Η επόμενη χρονολογικά εξεταζόμενη κτητορική επιγραφή είναι αυτή της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στον Τραχινιάκο Καντάνου (1329),

στην εκκλησία του Χριστού στο Κεφάλι, κατά τη γνώμη μας, είναι ενιαία, χρονολογείται δε στα 1319/20, όπως σημειώνεται στην κτητορική επιγραφή που είναι γραμμένη από κάποιον μαθητή-συνεργάτη του Νήφωνος. Δεν ευσταθούν, λοιπόν, οι μέχρι πρότινος εκτιμήσεις περί χρονολόγησης του ανατολικού μισού γύρω στα 1270 (M. Bissinger, *Kreta. Byzantinische Wandmalerei*,

ενός ανυπόγραφου έργου που όμως αποδίδεται με ασφάλεια στο εργαστήριο του Παγωμένου¹⁷ (Εικ. 3).

Μόναχο 1995, 73-74). Δεν αποκλείεται να σώζονται και άλλοι ναοί στους οποίους να εργάστηκε ο Νήφων. Ενδεχομένως σε αυτούς να προστίθεται και ο Άγιος Κήρυκος Λισσού, τον οποίο εντάσσει ο Μαδεράκης στην ίδια ομάδα μνημείων Μαδεράκης, «Παρατηρήσεις σε τέσσερα εικονογραφικά θέματα», ό.π. (υποσημ. 14), 98. Δεν μπορούμε επί του παρόντος να εκφέρουμε προσωπική εκτίμηση, καθώς δεν πραγματοποιήσαμε ακόμη αυτοψία στον ναό.¹⁷ Καλοκύρης, «Ιωάννης Παγωμένος», ό.π. (υποσημ. 3), 356. Spatharakis, *Dated*, ό.π. (υποσημ. 3), 76-78. Sucrow, *Die Wandmalereien*, ό.π. (υποσημ. 3), 145-146. Μαδεράκης, *Η εκκλησία*, ό.π. (υποσημ. 1), 28-29. Tsamakda, *Die Panagia-Kirche*, ό.π. (υποσημ. 3), 116-117.

Εικ. 3. Τραχινιάκος Καντάνου Σελίνου. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, η κτητορική επιγραφή, 1329.

Το βασικό πρόβλημα αυτής της επιγραφής είναι ο σωστός διαχωρισμός των δύο μερικώς αλληλεπικαλυπτόμενων φάσεων, από τις οποίες αποτελείται, διότι μέχρι σήμερα στις αναγνώσεις που προτείνονται δεν γίνεται σαφές ποια γραφόμενα ανήκουν σε κάθε φάση. Η κακή κατάσταση διατήρησης της επιγραφής, καθώς και ο βιαστικός τρόπος με τον οποίο γράφτηκε –απαλείφθηκε μερικώς και έπειτα ξαναγράφηκε–, δυσχεραίνουν την απόπειρα ανάγνωσης.

Η μοναδική σχεδόν πλήρης ανάγνωση της επιγραφής οφείλεται στον Gerola¹⁸ που πρώτος την κατέγραψε, εκπόνησε ένα πρόχειρο «απόγραφο» της και διέκρινε μια παλαιότερη φάση, χωρίς όμως να την διαβάσει. Έκτοτε, οι σχετικές με την επιγραφή αναφορές είτε αντιγράφουν εξ ολοκλήρου την ανάγνωση του Gerola, είτε περιορίζονται μόνο στην πληροφορία του έτους ιδρύσεως του ναού (6837=1328/29). Η μοναδική παρέκκλιση γίνεται από τον Μαδεράκη¹⁹, ο οποίος σε δημοσιεύσεις του επισημαίνει ότι η συγκεκριμένη χρονολόγηση είναι λανθασμένη και τη διορθώνει αναχρονολογώντας στα 1323/24, διαβάζοντας μάλλον από απροσεξία 6832. Η πιο πρόσφατη δημοσίευση σχετικά με την επιγραφή, η οποία προσφέρει νέα δεδομένα, έγινε από το ζεύγος Τσουγκαράκη²⁰: εντοπίζουν τον μήνα και την ημέρα, στοιχεία που

μεταξύ άλλων διέφυγαν της προσοχής του Gerola, και τα αποδίδουν στην παλαιότερη φάση της επιγραφής, κάτι που, όπως αποδεικνύεται παρακάτω, δεν ισχύει.

Ας δούμε όμως την επιγραφή αναλυτικά, ώστε να ξεχωρίσουμε τις δύο φάσεις της και το περιεχόμενό τους. Κατά την εκτίμησή μας, οι δύο φάσεις δεν απέχουν χρονικά η μία από την άλλη παρά ελάχιστα. Σε αυτήν τη διαπίστωση συναινεί το γεγονός ότι αναγνωρίζεται ο ίδιος γραφέας στις δύο φάσεις της επιγραφής αλλά και στην τοιχογράφηση του ναού, η οποία είναι ενιαία στη σύλληψη και την εκτέλεση (διακρίνονται δύο κύρια «χέρια»). Η αναγραφή, λοιπόν, της επιγραφής με τις δύο φάσεις της, καθώς και η ιστορία της εκκλησίας συντελέστηκαν σύγχρονα. Η γραπτή κτητορική επιγραφή βρίσκεται επί του δυτικού τοίχου, στο ύψος της γένεσης της καμάρας, και καταλαμβάνει σχεδόν όλο το πλάτος του τοίχου πάνω από τη θύρα.

Α΄ φάση

- 1 + Άνακενεΐστη ο θηος · κε άγιος · ναος · του αγίου
· κέ ενδόξου · αποστολ[ου] εὐαγγελιστοῦ ἐπιστηθ]
· του παρθενου · ειγαπειμεν[ου] Ιω(άννου) του Θεω-
· λογου δη[α] μο[χ]θου · κω^[.5.] ε^[.2.]
- 2 τον τρηον γενέον τ(όν) Τῶαχῆνη^[.1:]·αγὸν · το Ση-
· βρητηανόν · κ[ε] των ...¹⁶...]ρ[χ]^[.2.]·ν Κοιστατήνου^[.3.]
ε[ρ]π^[.4.]·δ^[.1.]·επα^[.2.] Γεωργίου του Τρηποδη· Μηχαηλ
- 3^[.34.]·δ^[.23.]·[Τρη]ποδη λητ^[.1.]·σ^[.11.]·όση · τ(υ) σ^[.9.]
του Σαληβαρα^[.6.]
- 4 [...] ε^[.5.]·σ^[.1.]·μ[α]^[.8.] : Β<Α>ασηηου του^[.3.]·νεκασ^[.5.]·
- 5 [...] [Τρη]ποδη · Νηκολαου του [Τρηποδη] η : Γεωρ-
· γηου του σ[η]ηε^[.8:]·ο

χαράγματα και επιγραφές από ναούς και μονές της Κρήτης. Μέρος Β΄», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7 (2004), 163, αριθ. 179.

Ανδριανάκης – Γιαπιτσόγλου, *Χριστιανικά μνημεία*, ό.π. (υποσημ. 1), 387. Περί του ναού εκπονήθηκε μεταπτυχιακή εργασία από τη γράφουσα (επιβλέπων καθηγητής Αθανάσιος Σέμογλου) στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, με τίτλο: *Το παρεκκλήσιο του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στον Τραχινιάκο Καντάνου της Επαρχίας Σελίνου Νομού Χανίων. Συμβολή στο έργο του κρητικού ζωγράφου Ιωάννου Παγωμένου (α΄ μισό 14ου αιώνα)*, Θεσσαλονίκη 2016.

¹⁸ Gerola, *Monumenti Veneti*, ό.π. (υποσημ. 2), 458, αριθ. 33.

¹⁹ Μαδεράκης, *Η εκκλησία*, ό.π. (υποσημ. 1), 28-29.

²⁰ Δ. Τσουγκαράκης – Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ανέκδοτα

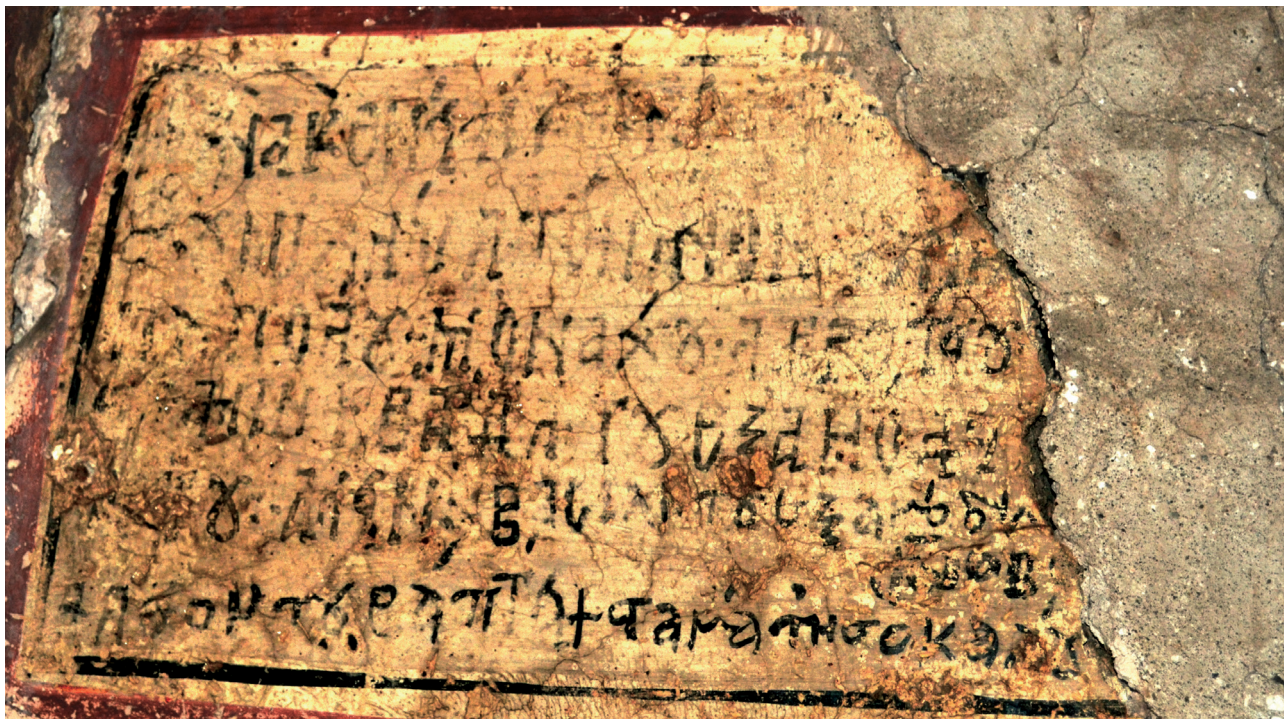
Στην πρώτη φάση της, λοιπόν, η επιγραφή φαίνεται ότι είχε πέντε στίχους, τουλάχιστον στο βόρειο μισό της, που ακόμα και σήμερα είναι διακριτοί σε έναν προσεκτικό παρατηρητή. Από τη μέση της επιγραφής και νοτιότερα διακρίνονται σαφώς δύο στίχοι και ίχνη από την παρουσία απαλειφθέντος τρίτου στίχου, χωρίς, ωστόσο, να είμαστε βέβαιοι για τον ακριβή αριθμό των σειρών σε αυτό το τμήμα της επιγραφής, καθώς το αρχικό πλαίσιο που την όριζε, δεν σώζεται πλέον. Λογικά, οι στίχοι και του νοτίου τμήματος της επιγραφής δεν ξεπερνούν τους πέντε, ίσως να είναι και λιγότεροι, τρεις ή τέσσερις. Η καταγραφή αυτής της πρώτης επιγραφής συντάσσεται κατά τον συνήθη τρόπο, με την αναφορά αρχικώς του τιμώμενου αγίου και την απαρίθμηση των οικογενειών και έπειτα ξεχωριστά κάποιων μελών που συνέβαλαν οικονομικά στη διεκπεραίωση του έργου. Ενδέχεται το κείμενο να πυκνώνει σταδιακά (ίσως όχι ισομερώς σε όλο το πλάτος της επιγραφής), ξεφεύγοντας από τους νοητούς οδηγούς, ώστε να συμπεριληφθούν όλοι οι χορηγοί της εκκλησίας. Αυτός είναι και ο λόγος που μας κάνει να υποθέσουμε ότι η επιγραφή στο νότιο μισό της έχει λιγότερους στίχους από το βόρειο. Από την πρώτη φάση είμαστε σήμερα σε θέση να διακρίνουμε κάποια ονόματα οικογενειών που δεν έχουν επισημανθεί στις προηγούμενες αναγνώσεις της επιγραφής: Τρηπόδης, Σαληβαράς.

Β' φάση

1. + Ἀνακενεῖστη ο θηος · κε άγηος · ναος · του αγήου
· κὲ ενδόξου · αποστολ[ου εὐαγγελιστοῦ ἐπιστηθ]
· του παρθενου · ειγαπειμεν[ου Ι]ω(άννου) του Θεω-
· λογου δη[α] μο[χ]θου · κω [.5.] ε[.2.]
2. τον τρηον γενέόν π(όν) Τρᾶχληνη[.1.;]ανδόν · το Ση-
· βρητηανόν · κ[ε των .10.;] + ἐπ(ος) .ΓΩΛΞ ενδηκτιο-
· ν(ης) :- ετε\ληρο/θη μνηνη απρη
3. ληο δ̄ ημερα ᾱ

Σε μια δεύτερη φάση, γίνονται οι ακόλουθες αλλαγές στην επιγραφή: ο πρώτος στίχος παραμένει ως έχει παρόμοια και ο δεύτερος, αλλά μόνο στο νότιο ήμισυ, διότι το βόρειο μισό του απαλείφεται, μαζί και όλοι οι υπόλοιποι στίχοι της πρώτης επιγραφής. Ίχνη συρσίματος βούρτσας πάνω σε νωπό σοβά προδίδουν, σε έναν προσεκτικό παρατηρητή, αυτήν την προσπάθεια απάλειψης. Στη θέση του τρίτου στίχου της νότιας πλευράς διακρίνονται ερυθρές ταινίες πλαισίου που πρόχειρα και δίχως ευθείες γραμμές οριοθετούν το κάτω τμήμα της δεύτερης φάσης της επιγραφής, μειώνοντας αισθητά το ύψος της σε σχέση με την πρώτη. Αντίθετα, στη βόρεια πλευρά παρέμεινε το αρχικό πλαίσιο, ενώ πάνω από τα ξεπλυμένα γράμματα σημειώθηκαν καινούργια, πολύ μεγαλύτερα αυτήν τη φορά, με σκοπό να καλύψουν σε έναν στίχο την κενή επιφάνεια του πρότερα πυκνογραμμένου τμήματος που αντιστοιχούσε σε τέσσερις στίχους (έτσι εξηγείται η διαφορά που υπάρχει στο μέγεθος των γραμμάτων, από 1,5 μέχρι 8 εκ.). Το έτος, η ινδικτιώνα, ο μήνας και η ημέρα είναι οι πληροφορίες που καταγράφονται στο τέλος της δεύτερης φάσης της επιγραφής, η οποία κατέληξε να είναι δίστιχη (με εξαίρεση τη μισή λέξη του μήνα και την ημέρα, που σημειώνονται σε έναν τρίτο στίχο). Το μνημείο πλέον χρονολογείται ακριβέστερα στα 1329, όταν διανυόταν η 12η ινδικτιώνα (ο αριθμός της παραδόξως δεν συμπληρώνεται στην επιγραφή), η δε ολοκλήρωσή του έλαβε χώρα στις 4 Απριλίου, ημέρα Κυριακή, αν διαβάσουμε ορθά το αριθμητικό με το οποίο αυτή προσδιορίζεται (α'). Στην πραγματικότητα ο τελευταίος χαρακτήρας αποδίδεται με ασυνήθιστο για τον γραφέα τρόπο²¹ (τόσο το Α όσο και το Δ έχουν

²¹ Το γεγονός αυτό μπορεί να αποδοθεί στη βιασύνη και προχειρότητα με την οποία ολοκληρώθηκε η επιγραφή.

Εικ. 4. Βάθη (Κούνεσι) Κισσάμου. Μιχαήλ Αρχάγγελος, η κτητορική επιγραφή, νότιο τμήμα, 1336/37.

άλλη μορφή στις επιγραφές), με αποτέλεσμα η ανάγνωσή του να μην είναι ασφαλής²². Ανεξάρτητα από την ανάγνωση του αριθμητικού όμως, αυτό που μετά βεβαιότητα υποστηρίζουμε είναι ότι ο γραφέας εδώ έχει σκοπό να σημειώσει την ημέρα της εβδομάδας²³.

²² Από τους πίνακες του Grumel πληροφορούμαστε ότι η ημέρα αυτή δεν ταυτίζεται με την Κυριακή αλλά με την Τρίτη, επομένως είτε σημειώθηκε λάθος, είτε διαβάσαμε λάθος, V. Grumel, *La chronologie*, Παρίσι 1958, 260, 316.

²³ Το στοιχείο αυτό, της δήλωσης της ημέρας της εβδομάδας, είτε ολογράφως, είτε ως αριθμητικό, συναντάται και σε μερικές ακόμα περιπτώσεις κρητικών επιγραφών, βλ. Gerola, *Monumenti Veneti*, ό.π. (υποσημ. 2), 496 αριθ. 8, 509-510 αριθ. 1, 515 αριθ. 17, 515-516 αριθ. 19, 572 αριθ. 15, 574 αριθ. 3. Από τα έργα του Παγωμένου μόνο στην Παναγία Κακοδικίου αναφέρεται η ημέρα της εβδομάδας (Παρασκευή), αυτήν τη φορά ολογράφως, βλ. Gerola, *Monumenti Veneti*, ό.π. (υποσημ. 2), 462-463, αριθ. 41. Tsamakda, *Die Panagia-Kirche*, ό.π. (υποσημ. 3), 37-38. Καθώς παρατηρήσαμε, στην εν λόγω επιγραφή αναγραφόταν και ο μήνας και η ινδικτιώνα (βρίσκονται στον τελευταίο στίχο, πριν από τη φράση ἐπὶ [sic] ἔτους –το μεταγραφόμενο ως «ἐπί» είναι αριθμητικό σημειωμένο αντίστροφα, μονάδα-δεκάδα, ει=15), στοιχεία που μερικώς κατέστησαν εξίτηλα και μερικώς αποξέ-

Η υπογραφή του ζωγράφου δεν φαίνεται να σημειώθηκε σε καμία από τις δύο επιγραφές. Διατηρούμε, ωστόσο, κάποιες επιφυλάξεις για την πρώτη φάση, παρόλο που από την αποσπασματική ανάγνωσή της δεν προέκυψε κάποιο στοιχείο.

Τί μεσολάβησε όμως και ο ζωγράφος επέλεξε να τροποποιήσει την πρώτη αυτή επιγραφή απαλείφοντας το μεγαλύτερο μέρος της; Η ερμηνεία αυτής της αλλαγής είναι ένα ξεχωριστό θέμα που ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας εργασίας. Πιθανότερη φαίνεται η υπόθεση ότι προέκυψε ζήτημα μάλλον μεταξύ των παραγγελιοδοτών παρά μεταξύ αυτών και του ζωγράφου (περίπτωση δηλαδή που θα μπορούσε να είχε τεθεί ζήτημα αποπληρωμής της συμφωνηθείσας τιμής για την τοιχογράφηση του ναού). Επιγραμματικά αναφέρουμε ότι αυτή η προτίμηση κάποιων οικογενειών και ταυτόχρονα η απόρριψη ορισμένων προσώπων δεν μπορεί παρά να υπακούει σε άγραφους κανόνες που

σθησαν με αιχμηρό εργαλείο. Οι λοξές, παράλληλες εγχαράξεις, που σκοπό έχουν την απόσβεση συγκεκριμένων στοιχείων της επιγραφής, είναι ορατές και σε άλλα σημεία της.

Εικ. 5. Βάθη (Κούνενη) Κισσάμου. Μιχαήλ Αρχάγγελος, η κτητορική επιγραφή, βόρειο τμήμα, 1336/37.

υφίστανται μεταξύ των μελών που συναπαρτίζουν έναν οικισμό, ο οποίος, μάλιστα, είναι νεοσύστατος²⁴.

Ένας καινούργιος ναός που προστίθεται στη λίστα των ενυπόγραφων και χρονολογημένων έργων του Παγωμένου, είναι ο Μιχαήλ Αρχάγγελος Βάθης (Κούνενη) Κισσάμου (1336/37).²⁵ Την κτητορική επιγραφή του ναού διάβασε μόνο ο Gerola²⁶, του οποίου την ανάγνωση έχουμε βελτιώσει. Η κτητορική επιγραφή (Εικ. 4, 5, 5α) κείται επί του δυτικού τοίχου, στο ύψος της γένεσης της καμάρας, και χωρίζεται σε δύο τμήματα, βορείως και νοτίως της θύρας.

Εικ. 5α. Βάθη (Κούνενη) Κισσάμου. Μιχαήλ Αρχάγγελος, η υπογραφή του Παγωμένου, 1336/37 (λεπτομέρεια της Εικ. 5).

Νότιο μισό (Εικ. 4)

- 1 + Ἀνακενεῖστί κ̅ε̅ ανειστορει[θη ὁ θεῖος καὶ πάνσε-
... πτος ναὸς τοῦ Ταξιάρ̅]
- 2 χου Μῖχαῦλ · τόν ἄνον δεινα[μεων κ̅σ̅]
- 3 που πολοῦ · : μοναχοῦ · Λαβρετείου · [... ..]
- 4 στα : · Ἄμιν + Βάρδα · τοῦ Ἐξαμόδει κ̅ε̅]
- 5 αυτοῦ : · Ἀμείν : · Βασίλη τοῦ Ἐξαμόδη [... ..] \\
Ιω(άννης) ο Βο[... ..] //
- 6 + Λέον του Ράπτε + Σταμάτης ο Καλοῖ[... ..]

²⁴ Θ. Ιωαννίδου, «Ενδείξεις ενδοκρητικών μετακινήσεων υπό την πρόνοια των Βενετικών Αρχών: Η περίπτωση του οικισμού “τῶν Τραχινιακῶν” στην Κάντανο Σελίνου», 12ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Ηράκλειο, 21-24 Σεπτεμβρίου 2016, Πρόγραμμα-Περιλήψεις, 232.

²⁵ Γενικά περί του ναού, βλ. Κ. Λασσιθιωτάκης, «Δύο Εκκλησίες στο νομό Χανίων», ΔΧΑΕ Β' (1960-1961), 9-51. Μαδεράκης, Η εκκλησία, ὅ.π. (υποσημ. 1), 51-52 σημ. 35 και 129 σημ. 278. Ανδριανάκης - Γιαπιτσόγλου, Χριστιανικά μνημεία, ὅ.π. (υποσημ. 1), 397. Tsamakda, Die Panagia-Kirche, ὅ.π. (υποσημ. 3), 121-122.

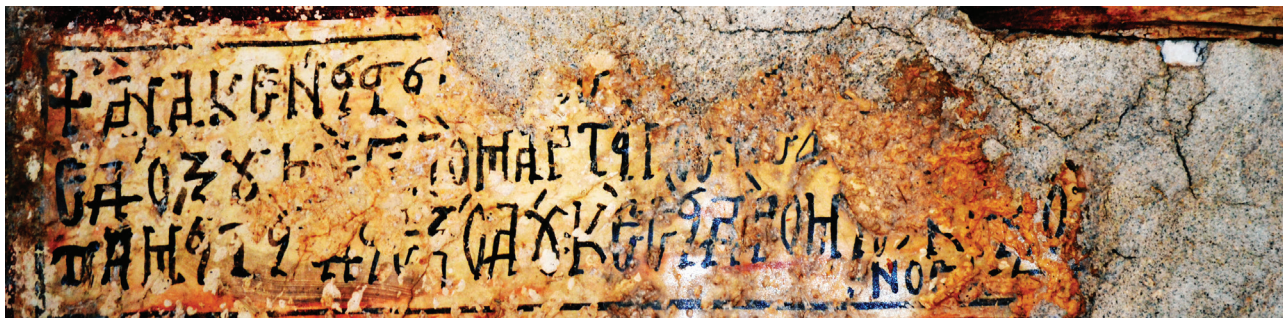
²⁶ Gerola, Monumenti Veneti, ὅ.π. (υποσημ. 2), 416-417, αριθ. 13.

Βόρειο μισό (Εικ. 5, 5α)

- 1 [...¹⁸... διά χειρός ε]μοῦ ἁμαρτωλοῦ κ̅ε̅ χο
- 2 [ρικίου ιστοριογράφου Ιω(άννου) του] Παγωμένου
· κ̅ε̅ Νει]κολάου · του ειοῦ αὐτοῦ Αμείν
- 3 [... ..] Μ [... ..] ἰ]γδεικτηόνης · ε'
- 4 [... ..] σ [... ..] ο Παπαδόπουλος

Η σημαντικότερη νέα πληροφορία που αντλούμε από την παραπάνω ανάγνωση, είναι η υπογραφή των ζωγράφων, Παγωμένου και Νικολάου, μια συνεργασία μαρτυρημένη σε δύο ακόμη μνημεία²⁷, ωστόσο εδώ είναι η μοναδική σωζόμενη περίπτωση όπου προσδιορίζεται και η σχέση μεταξύ τους (πατέρας και υιός), γεγονός που αποκαλύπτει τον οικογενειακό χαρακτήρα που έλαβε κάποια στιγμή το εργαστήριο του Παγωμένου και εξηγεί για ποιο λόγο η καλλιτεχνική

²⁷ Βλ. παρακάτω τις κτητορικές επιγραφές του Αγίου Γεωργίου στον Τσάρκο - Κακός Ποταμός (Προδρόμι) και του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στον Κάλαμο.

Εικ. 6. Τσάρκος-Κακός Ποταμός (Προδρόμι) Σελίνου. Άγιος Γεώργιος, η κτητορική επιγραφή, νότιο τμήμα, 1337/38.

παράδοση του πρωτομάστορα έμεινε τόσο ζωντανή για πολλά ακόμη χρόνια μετά το πέρας της ενεργούς δράσης του. Η χρονολόγηση δυστυχώς δεν σώζεται στην επιγραφή, ωστόσο, στο μαρμάρινο υπέρθυρο της εισόδου εντοπίστηκαν χαράγματα, όπου μεταξύ άλλων φαίνεται ότι αναγράφεται το έτος ιδρύσεως του ναού. Με ασφάλεια διαβάζουμε έως και τον αριθμό της δεκαετίας (πιθανόν να μην σημειώνεται η μονάδα): 6840. Επομένως, είτε χρονολογείται στα 1331/32, είτε στο διάστημα από το 1331 έως το 1341, ανάλογα με τη μονάδα. Για πληρέστερο προσδιορισμό της χρονολόγησης του μνημείου, μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε συμπληρωματικά το στοιχείο της ινδικτιώνας που σώζεται στη γραπτή κτητορική επιγραφή. Με την προϋπόθεση ότι αυτή σημειώνεται σωστά (διότι υπάρχει τουλάχιστον μία περίπτωση λανθασμένης ινδικτιώνας στο έργο του Παγωμένου²⁸) και δεδομένου ότι γνωρίζουμε με ασφάλεια τη δεκαετία, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι το έργο ολοκληρώθηκε κατά το έτος 6845, οπότε και διανυόταν η 5η ινδικτιώνα, άρα έχουμε το από γεννήσεως Χριστού έτος 1336/37.

Πριν ολοκληρώσουμε την παρουσίαση της παρούσας επιγραφής, θα σχολιάσουμε ακροθιγώς τη συμπλήρωση που προτείνουμε για τον δεύτερο στίχο του βορείου τμήματός της. Ο λόγος για τον προσδιορισμό *χωρικός ιστοριογράφος*²⁹, όρο με τον οποίο υπογράφει ένας ζωγράφος ονόματι Νικόλαος, λίγες δεκαετίες

νωρίτερα (1290/91), το έργο του στον ναό του Αγίου Γεωργίου Σκλαβοπούλας Σελίνου³⁰, και έχει ερμηνευθεί ως εκδήλωση μετριότητας, απειρίας και ταπεινοφροσύνης³¹. Ωστόσο, πιο ρεαλιστική φαίνεται να είναι η ερμηνεία του επιθέτου *χωρικός* ως δηλωτικού είτε εντοπιότητας, είτε προελεύσεως³². Περισσότερο δε ελκυστική φαίνεται, κατά την άποψή μας, η ιδέα να χρησιμοποιείται ο συγκεκριμένος προσδιορισμός ως δηλωτικός μιας επίσημης δημόσιας ιδιότητας, δηλ. ζωγράφος του Κοινοῦ – της Χώρας (με συγκεκριμένα γεωγραφικά όρια).

Λίγο μετά την ιστόρηση του ναού του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Κούνεσι φαίνεται ότι ιστορήθηκε ο ναός του Αγίου Γεωργίου στην περιοχή Τσάρκος – Κακός Ποταμός στο Προδρόμι (1337/38)³³. Είναι γνωστό, ήδη από τη δεκαετία του '80, από δημοσίευση του Στ. Μαδεράκη, ότι σε αυτήν την κτητορική επιγραφή (Εικ. 6, 7) αναφέρονται ο Παγωμένος και ο Νικόλαος, καθώς και το έτος ολοκλήρωσης της ιστόρησης³⁴, πληροφορίες

²⁸ Gerola, *Monumenti Veneti*, ό.π. (υποσημ. 2), 431-432, αριθ. 1. Πιθανότατα υπήρχαν και άλλα τέτοια παραδείγματα, αλλά δεν σώθηκαν.

²⁹ Gerola, *Monumenti Veneti*, ό.π. Σ. Λάμπρος, «Έλληνες ζωγράφοι πρὸ τῆς ἀλώσεως», *Νέος Ἑλληνομνήμων* Ε' (1908), 277 κ.ε. S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, Βιέννη 1992, 92-93.

³⁰ Για τις εκάστοτε ερμηνείες του όρου *Χώρας* βλ. Kalopissi, *Dedicatory Inscriptions*, ό.π. (υποσημ. 31), 69.

³¹ Γενικά περί του ναού, βλ. Μαδεράκης, «Ἰωάννης ο Παγωμένος», ό.π. (υποσημ. 1), 36-37. Ο ίδιος, *Η εκκλησία*, ό.π. (υποσημ. 1), 52-53. Tsamakda, *Die Panagia-Kirche*, ό.π. (υποσημ. 3), 109-111.

³² Μαδεράκης, «Ἰωάννης ο Παγωμένος», ό.π. (υποσημ. 1), 36-37. Παρά ταῦτα, τα νέα αυτά στοιχεία εκτιμήθηκαν, επιλεκτικά, αργότες δεκαετίες αργότερα.

²⁸ Πρόκειται για την κτητορική επιγραφή που βρίσκεται στον ναό του Αγίου Νικολάου στη μονή Σούγιας.

²⁹ Ἡ ζωγράφος ἀντὶ ιστοριογράφος, ὡπως συνηθίζει νὰ υπογράφει ὁ Παγωμένος. Ωστόσο, δὲν ἀποκλείουμε τὸν ὄρο *ιστοριογράφος*, καθὼς τὸ ἐπιτρέπουν τὰ ἀντίστοιχα κενὰ χαρακτηριστῶν που μεσολαβοῦν μέχρι τὴν ἐπόμενη σωζόμενη λέξη τῆς επιγραφῆς.

Εικ. 7. Τσάρκος-Κακός Ποταμός (Προοδρόμι) Σελίνου. Άγιος Γεώργιος, η κτητορική επιγραφή, βόρειο τμήμα, 1337/38.

οι οποίες, ωστόσο, δεν είχαν αναγνωσθεί από τον Gerola, που μας παραδίδει τη μοναδική έως σήμερα δημοσιευμένη μεταγραφή της επιγραφής³⁵. Εκατέρωθεν της θύρας του ναού, επί του δυτικού τοίχου, κάτω από το ύψος της γένεσης της καμάρας και σε δύο τμήματα χωρισμένη (νότιο και βόρειο) η κτητορική επιγραφή αναφέρει, κατά τη δική μας μεταγραφή, τα εξής:

Νότιο μισό (Εικ. 6)

- 1 + Άνακενείσται κ[ε] ανισ[τ]ορ[ε]ίσιτι [...]
- 2 εδόξου μεγάλομάρτυρος · κέ α[θ]λ[ο]φόρου Γεωργίου του Πο]
- 3 ταμείτι δει έξόδου : κέ σειδρόμεις κέ κόπ[ο]υ πολ-
λοῦ]
- 4 \\\νος κε τ[... ..] //

Βόρειο μισό (Εικ. 7)

- 1 [... ..] ο[.]ε[... ..] του Μακαρίου
- 2 [... ..] κε τ[η]ς [ση]βήου αὐτοῦ · κέ τ[ὸ]ν τέκνον
- 3 [... ..] κε τ[η]ς <σ> σηβήου αὐτοῦ κέ ·
- 4 [... ..] σηβήου αὐτοῦ + Γεωργίου του Στε
- 5 [... ..] κε τ[η]ς σηβήου αὐτοῦ · κ[α]ι τ[ὸ]ν τέκνον [αὐ-
τοῦ] + Νηγήτα [.⁴.] τοῦ Κοτογιάν[η] κε τ[η]ς [ση
βήου] αὐτοῦ · κέ τ[ὸ]ν τέκνον αὐτοῦ + Νεστόρου
τοῦ Τξε[.⁴.]η κε τ[η]ς [σηβήου] [⁶.]
- 7 [τ]έκνον αὐτοῦ : + Πλητ[η]ς τ[η]ς Στενοῦ[. . ν.]δενας
κε τ[ὸ]ν τέκνον αὐτῆς [.⁷-⁸.]
- 8 [ιστορ]ήθη δε δεηά χηρός ἐμοῦ ἀ\μ[α]τορ[ο]τολοῦ
Ιω[άν]νου τοῦ Παγωμένου : κέ Νηκολάου · (ἐ)πος
ζωμς

Ένα ακόμα μνημείο που χρονολογείται επακριβώς για

πρώτη φορά, είναι και η Παναγία στο Κάδρος³⁶, το έτος κτίσεως της οποίας δεν σημειώνεται στη μερικώς εξίτηλη γραπτή επιγραφή εντός του ναού³⁷, αλλά χαράσσεται στα άκρα των τριών κεραιών του πώρινου σταυρού του παραθύρου της αψίδας του ιερού (εξωτερικά, Εικ. 8). Συγκεκριμένα, αναγράφεται «Ζ» (στην αριστερή κατά τον θεατή κεραιά), «ωΜ» (στην άνω κεραιά) και «Ζ» (στη δεξιά κατά τον θεατή κεραιά). Προκύπτει, λοιπόν, το έτος: 6847=1338/39: ζ / ωΜ / Ζ.

Το κέντρο του σταυρού ορίζεται από εγγάρακτο κύκλο, όπου χαράσσεται σταυροειδώς η εξής επιγραφή: HC - XC - NI - KA = I(HCXY)C X(PICTO)C NIKA.

Πριν από τον εντοπισμό και την ανάγνωση της παραπάνω επιγραφής, ο ναός χρονολογείται από τον Μαδεράκη, κατά προσέγγιση, με ζωγραφικά κριτήρια, περί τα 1340³⁸, από την Τσαμακδά στη δεκαετία 1330-40³⁹ και από την Ξανθάκη γύρω στα 1335⁴⁰. Η ιστορική της εκκλησίας δεν πρέπει να απέχει πολύ από το αναγραφόμενο έτος κτίσεως του ναού (1338/39).

Κλείνουμε την παρούσα μελέτη με το τελευταίο σωζόμενο ενυπόγραφο έργο του Παγωμένου, την εκκλησία του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στον Κάλαμο. Η συγκεκριμένη κτητορική επιγραφή (Εικ. 9, 9α) έτυχε

³⁵ Gerola, *Monumenti Veneti*, ό.π. (υποσημ. 2), 447, αριθ. 20.

³⁶ Γενικά περί του ναού, βλ. Μαδεράκης, *Η εκκλησία*, ό.π. (υποσημ. 1), 52 σημ. 36. Tsamakda, *Die Panagia-Kirche*, ό.π. (υποσημ. 3), 125. Θ. Ξανθάκη, «Οι τοιχογραφίες του ναού της Παναγίας στο Κάδρος, Σέλινο, Νομός Χανίων», *ΔΧΑΕΛΣΤ'* (2015), 79-109.

³⁷ Gerola, *Monumenti Veneti*, ό.π. (υποσημ. 2), 464, αριθ. 42.

³⁸ Μαδεράκης, *Η εκκλησία*, ό.π. (υποσημ. 1), 52 σημ. 36.

³⁹ Tsamakda, *Die Panagia-Kirche*, ό.π. (υποσημ. 3), 125.

⁴⁰ Ξανθάκη, «Οι τοιχογραφίες του ναού της Παναγίας», ό.π. (υποσημ. 36), 109.

Εικ. 8. Παναγία, Κάδρος Σελίνου. Ο πάρινος σταυρός του παραθύρου της αφίδας του ιερού, εξωτερική όψη, 1338/39.

πολλών αναγνώσεων⁴¹, ωστόσο δεν επισημαίνεται σε καμία από αυτές η ημερομηνία ολοκλήρωσης της ιστορήσεως του ναού: 24 Μαΐου 6848 (=1340)⁴². Επιπλέον, επιβεβαιώνονται οι πληροφορίες του Μαδεράκη περί των αποσπασματικώς σωζόμενων υπογραφών των ζωγράφων Παγωμένου και Νικολάου⁴³, οι οποίες μεταγράφονται εδώ για πρώτη φορά.

Η επιγραφή βρίσκεται επί του βόρειου τοίχου, στο δυτικότερο άκρο του, κάτω από το ύψος γενέσεως της καμάρας (Εικ. 9, 9α):

⁴¹ Στ. Ξανθουδίδης, «Χριστιανικά ἐπιγραφαὶ Κρήτης», Ἀθηνᾶ ΙΕ΄ (1903), 117-118. Gerola, *Monumenti Veneti*, ό.π. (υποσημ. 2), 445-446, αριθ. 18. Τσουγκαράκης – Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ανέκδοτα χαράγματα και επιγραφές», ό.π. (υποσημ. 20), 160.

⁴² Μέχρι πρότινος η εκκλησία χρονολογείτο, κατά προσέγγιση, από τον Μαδεράκη, γύρω στα 1340, Μαδεράκης, «Η Δέηση», ό.π. (υποσημ. 1), 29.

⁴³ Ό.π..

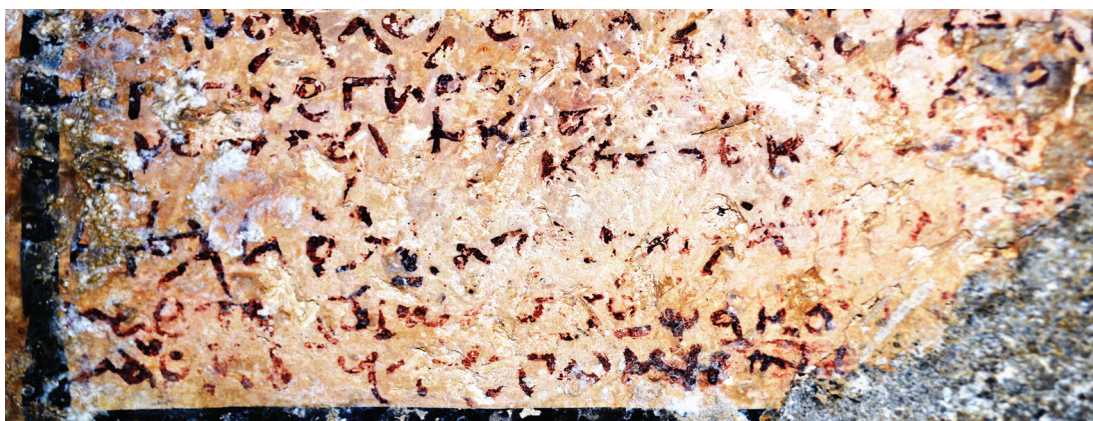
- 1 [Α]νακενείστη ὁ ἅγιος ναός · ουτους · τοῦ αἰῶνος α
- 2 ποστόλου ἐβαγγελιστου επιστειθειου παρθένου ει
- 3 γαπημένου · Ιω(άννου) τοῦ Θεολόγων · δη ἐξῶδρου
- κε σηδρο
- 4 μης · Κο[στ]ατήνου · [ει]ερέος + Γεωργίου[.]ϛ[.]λεον
- 5 τ[ου μ]ε[σαρ]ή[τη] κε τ(ης) σηβήου αυτου κε τ(όν)
- τ[έκν]ο αυτου
- 6 + Αθ[α]να[σ]ηου [του] Βολάκου · κε σηβηου αυτου
- κε τ(όν) [τ]έκνο
- 7 αυτου + [μ(ονα)χ(ου)] · Νηκοδόμου του Βόλακα · κέ
- τ(όν) τέκνον αυτου
- 8 + Μηχαειλ του [Β]όλα[ζ]α κε τ(ης) σηβήου αυτου κε
- τ(όν) τέκνο αυτου
- 9 + Γεωργιου · τ[ου Τζ]ηκαλόπολου κε τ(ης) σηβηου
- αυτου κε
- 10 τ(όν) τέκνο αυτου [Μ]ηχαειλ · + μ(ονα)χ(ου) Γερμα
- νου του Σίλδη :
- 11 + Νηκητα κέ Θεοδόση · τ(όν) Αχλάδον + Μηχαειλ του
- 12 Παπαδ[ο]πουλου · + Ματρώνας · μοναχ(ης) :-
- 13 Μανοηλ [ο] Μεσαρητ(ης) κέ τ(όν) τέκνον αυτου
- Καλ(ης)·
- 14 + Γεώργιος κ[.]η[.]ας κε τ(ης) σηβηου [αυτου κε
- τ(όν) τε]
- 15 [κ]νο αυτου + Κοστ[α]τηνος Βο]λακας κε τ(ης) σι-
- β[η]ου [αυτου] \ \ κέ τ(όν) τέκνο αυτου //
- 16 ετεληοθη η πα[ρ]ουσα εκ[κ]λησι[α] .⁵.α
- 17 μαρτωλου Ιω(άννη) κε τ[ου] Νεικολ[αου ...]
- 18 μαυο Κδ (ξ)τ(ος) ζωμη[.]⁷.

Τα στοιχεία που αντλούμε από την προσεκτικότερη ανάγνωση των επιγραφών του εργαστηρίου του Παγωμένου, είναι πολλά. Κατ' αρχάς εμπλουτίζονται οι γνώσεις μας για την καλλιτεχνική αφετηρία του ζωγράφου, ο οποίος φαίνεται ότι μαθητεύει μέσα σε ένα γόνιμο καλλιτεχνικώς περιβάλλον που τον συνδράμει και τον υποστηρίζει, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των μνημείων. Ο λόγος, πλέον, όχι μόνο για τους Βενέριδες⁴⁴, η επαφή με τους οποίους είναι αδιαμφισβήτητη

⁴⁴ Εργαστήριο που δραστηριοποιείται στη δυτική Κρήτη από τις τελευταίες δεκαετίες του 13ου μέχρι και την πρώτη εικοσαετία του 14ου αιώνα (βάσει των σωζόμενων επιγραφών, ίσως και αργότερα σύμφωνα με τις αποδόσεις). Επικεφαλής είναι ο Θεόδωρος-Δανιήλ Βενέρης και έπειτα ο ανιψιός του Μιχαήλ Βενέρης. Βλ. σχετικά, Στ. Μαδεράκης, «Οι κρητικοί αγιογράφοι Θεόδωρος-Δανιήλ Βενέρης και Μιχαήλ Βενέρης», *Πεπραγμένα του Δ΄*

Εικ. 9. Κάλαμος Σελίνου. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, η κτητορική επιγραφή, 1340.

Εικ. 9α. Κάλαμος Σελίνου. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, η χρονολογία και οι υπογραφές των ζωγράφων, 1340 (λεπτομέρεια της Εικ. 9).

Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο, 29 Αυγούστου - 3 Σεπτεμβρίου 1976), Β', Βυζαντινοί και Μέσοι Χρόνοι, Αθήνα 1981, 155-179. Κ. Γιαπιτσόγλου, «Οι τοιχογραφίες του ναού της Κοίμησης της Παναγίας στον Άγιο Ιωάννη Μυλοποτάμου»,

Ειρ. Γαβριλάκη - Γ. Τζιφόπουλος (επιστ. επιμ.), Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα ως σήμερα, V, Βυζαντινοί Χρόνοι, Ρέθυμνο 2006, 121-157. Μ. Πατεδάκης, «Στοιχεία επιγραφικής σε τοιχογραφημένους ναούς της Κρήτης κατά τον 13ο και τον 14ο

(πιθανότατα μαθήτευσε και κοντά τους) αλλά και για τον Νήφωνα (όνομα που προκύπτει μετά βεβαιότητας από την ανάγνωση της κτητορικής επιγραφής στον Άγιο Δημήτριο Λειβαδά), με τον οποίο ο Παγωμένος συνυπογράφει ένα, τουλάχιστον, έργο, όπου η συμβολή του πρέπει να περιορίστηκε σε βοηθητικούς ρόλους καθώς και στην ιστόρηση κάποιων μεμονωμένων μορφών. Η επαφή μεταξύ των δύο οπωσδήποτε δεν περιορίστηκε μόνο στην παραπάνω επιγραφικά σωζόμενη συνεργασία. Η ζωγραφική του Παγωμένου μπολιάζεται διακριτικά με στοιχεία από τον χρωστήρα του Νήφωνα, γεγονός που μαρτυρεί μια ουσιαστικότερη σχέση μεταξύ των δύο ιστοριογράφων.

Ακόμα ένα νέο στοιχείο που διαφωτίζει τις εξελίξεις στο εν λόγω εργαστήριο, είναι ο προσδιορισμός της συγγενικής σχέσης μεταξύ του πρωτομάστορα Παγωμένου και του συνυπογράφοντος και γνωστού από αρκετές δημοσιεύσεις ως «στενού συνεργάτη», Νικολάου. Αποδεικνύεται ότι το εργαστήριο είναι οργανωμένο σε οικογενειακή βάση, στην οποία συμμετέχουν ως επικεφαλής ο πατέρας Ιωάννης Παγωμένος και επισήμως από το 1336/37 –τουλάχιστον– και εξής ο γιος του Νικόλαος Παγωμένος (πάντα βάσει των σωζόμενων στοιχείων). Στις ενυπόγραφες συνεργασίες μεταξύ των δύο διακρίνεται στη ζωγραφική των ναών ένα ακόμη χέρι, αρκετά άπειρο και θα λέγαμε «παιδικό», που ταυτίζεται,

αιώνα», *Πεπραγμένα του Γ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, Β2, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή περίοδος (Αρχαιολογία – Ιστορία της Τέχνης)*, επιστ. επιμ. Μ. Ανδριανάκης, Χανιά 2011, 210-211. Π. Βαρθαλίτου, «Νέα στοιχεία για το έργο του ζωγράφου Μιχαήλ Βενέρη: ο διάκοσμος του αρχικού ναού της Αγίας Παρασκευής στις Μέλαμπες Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνου», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης. Πρακτικά της 2ης Συνάντησης (Ρέθυμνο 26-28 Νοεμβρίου 2010)*, επιστ. επιμ. Μ. Ανδριανάκης – Π. Βαρθαλίτου – Γρ. Τζαχίλη, Ρέθυμνο 2012, 480-492. Η ίδια, «Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού της Αγίας Παρασκευής στον Αργουλέ Σφακίων. Παρατηρήσεις στο έργο του Κρητικού ζωγράφου Μιχαήλ Βενέρη», *ΔΧΑΕ ΛΓ΄* (2012), 161-174. Tsamakda, *Die Panagia-Kirche*, ό.π. (υποσημ. 3), 112. Η ίδια, «Kunst und Stifterwesen auf dem Land am Beispiel Kretas», F. Daim – J. Drauschke (επιμ.), *Hinter den Mauern und auf dem offenen Land. Leben im byzantinischen Reich*, Χαϊδελβέργη 2017, 224-225. Για το εργαστήριο των Βενερέδων εκπονήθηκε διατριβή στο Πανεπιστήμιο του Mainz, J. Schmidt, *Die spätbyzantinischen Wandmalereien des Theodor Daniel und Michael Veneris – Eine Untersuchung zu den Werken und der Vernetzung von zwei kretischen Malern*, Mainz 2017.

κατά την εκτίμησή μας, με τον Ιωακείμ, έναν ζωγράφο της επιρροής του εργαστηρίου του Παγωμένου, γνωστό από τη δουλειά του στην εκκλησία της Παναγίας Σκαφιδιανής στο Προδρόμι Σελίνου⁴⁵. Η σταθερή (αν και αναλογικά μικρότερη) παρουσία του σε δουλειές του Παγωμένου και του Νικολάου (καίτοι άπειρος και λιγότερο ταλαντούχος), η στενή σχέση στη ζωγραφική αλλά και η καταπληκτική ομοιότητα στη μορφή της γραφής μάς οδηγούν από τη μια στο ασφαλές –και διατυπωμένο και από άλλους– συμπέρασμα ότι ο Ιωακείμ είναι μαθητής του Παγωμένου, και από την άλλη στην υπόθεση ότι ίσως πρόκειται για έναν μικρότερο γιο του Παγωμένου και αδερφό του Νικολάου. Αυτή η υπόθεση εργασίας, βέβαια, έχει μεν ως κύριο έρεισμα την οικογενειακή δομή του εργαστηρίου, μένει δε να τεκμηριωθεί επαρκώς από τη μελέτη των ζωγραφικών και γραφολογικών κυρίως στοιχείων. Το σίγουρο είναι πως το εργαστήριο του Παγωμένου διατήρησε ζωντανή την παράδοσή του για πολλά χρόνια ακόμη μετά το πέρας της ενεργούς δράσης του πρωτομάστορα (1340), κυρίως διά του Νικολάου και του Ιωακείμ. Το «άρωμα» του Παγωμένου, λοιπόν, με την αλλοίωση-εξέλιξη που αναγκαστικά φέρει ο χρόνος και η διαφορετική πρόσληψη της γνώσης, δεν έπαψε να εκπέμπεται από τη ζωγραφική στις εκκλησίες που χρονολογούνται οπωσδήποτε και μετά το 1360.

Τα δεδομένα μας, λοιπόν, για το εργαστήριο του Παγωμένου, μετά τις συμπληρωματικές αναγνώσεις των επιγραφών, εμπλουτίζονται: πλούσια ονοματολογία, νέοι ζωγράφοι, επιπλέον χρονολογημένα μνημεία, νέο ενυπόγραφο έργο. Ακολουθεί συνοπτικός κατάλογος των 35 σχετιζόμενων με το εργαστήριο ναών, ο οποίος συντάχθηκε κυρίως με βάση τις αποδόσεις των Μαδεράκη και Ανδριανάκη αλλά και σύμφωνα με τα νέα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνά μας⁴⁶.

⁴⁵ Μ. Μαραγκουδάκη, *Οι τοιχογραφίες του ναού της Παναγίας Σκαφιδιανής (1347) στο Προδρόμι Σελίνου και ο ζωγράφος Ιωακείμ* (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, ΕΚΠΑ), Αθήνα 2005. Η ίδια, «Ιωάννης Παγωμένος και Ιωακείμ: δύο διαφορετικοί ζωγράφοι», *Πεπραγμένα Γ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, επιστ. επιμ. Μ. Ανδριανάκης – Ερ. Καψωμένος, Β3, Χανιά 2011, 65-78.

⁴⁶ Βλ. υποσημ. 1. Για τον αναλυτικό κατάλογο των μνημείων αυτών, με τη βιβλιογραφία τους, βλ. Ιωαννίδου, *Ιωάννης Θεολόγος Τραχινιακού*, ό.π. (υποσημ. 17), Παράρτημα, τόμος Β.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΝΥΠΟΓΡΑΦΩΝ, ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΜΕΝΩΝ, ΑΠΟΔΙΔΟΜΕΝΩΝ
ΚΑΙ ΑΧΡΟΝΟΛΟΓΗΤΩΝ ΕΡΓΩΝ ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΠΑΓΩΜΕΝΟΥ

1. Κομητάδες Σφακίων, Άγιος Γεώργιος (1313/14): *δια χειρός καμου Ιω(άννου) του Παγωμένου.*
2. Μονή Σούγιας Σελίνου, Άγιος Νικόλαος (1315): *δια χιρος καμου αμαρτο[λου Ιω(άννου) του Πα]γωμένου.*
3. Λειβαδάς Σούγιας Σελίνου, Άγιος Δημήτριος (1315/16): *ηστωριθι δε δηα χιρος Νιφονί[ν]ος κε Ιω(άννου) του Παγωμένου.*
4. Αλίκαμπος Αποκορώνου, Παναγία Σουρωτιανή (1316): *[... δε] δια χιρος εμ[ου] άμαρτωλου Ιω(άννου)] του Παγωμένου.*
5. Ανύδρσι Σελίνου, Άγιος Γεώργιος (1323): *ηστωριθει δε δια χιρος καμου αμαρτολου Ιω(άννου) Παγωμένου.*
6. Μάζα Αποκορώνου, Άγιος Νικόλαος (1325/26): *ετελιοθη δε δηα χιρος αμαρτολου Ιω(άννου) του Παγωμένου.*
7. Καβαλλαριανά Καντάνου Σελίνου, Αρχάγγελος Μιχαήλ (1327/28): *ευχεστε δη εμου αμαρτολου Ιω(άννου) ω(;)ταχα κε ζουγραφου.*
8. Τραχιινιάκος Καντάνου Σελίνου, Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος (1329).
9. Μπεηλίτικα Κακοδίκι Σελίνου, Παναγία Ευαγγελίστρια (1332): *ετελιοθει η παρουνσα εκλεισεια δεια χιρος αμαρτολου Ιω(άννου) ταχα κε ζουγραφου του Παγωμενου.*
10. Κοπετοί Σελίνου, Άγιοι Απόστολοι Πέτρος και Παύλος (1334/35)⁴⁷.
11. Βάθη (Κούνενι) Κισσάμιου, Αρχάγγελος Μιχαήλ (1336/37): *[... ε]μου αμαρτολου κε χο[ρ]ικου ιστοριογραφου Ιω(άννου) του] Παγωμένου κ[ε] Νη[κ]ολάου του ειου αυτου.*
12. Τσάρκος στο Προδρομί Σελίνου, Άγιος Γεώργιος (1337/38): *(ιστορ)ηθη δε δεηα χηρος εμου αμαρτολου Ιω(άννου) του Παγωμένου κε Νηκολάου.*
13. Κάδρος Σελίνου, Παναγία (1338/39).
14. Κάλαμος Σελίνου, Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος (1340): *ετεληοθη η πα[ρ]ουσα εκ[λ]ησι[α...] αμαρτωλου Ιω(άννου) κε του Νεικολ[άου].*
15. Προδρομί Σελίνου, Σκαφίδια, Παναγία Σκαφιδιανή (1347): *δει χιρος καμου αμαρτολου Ιωκημ του ζουγραφου.*
16. Ανισαράκι Καντάνου Σελίνου, Αγία Άννα (1352)⁴⁸.
17. Τραχιινιάκος Καντάνου Σελίνου, Αγία Παρασκευή (1362;)⁴⁹.
18. Λειβάδα Σελίνου, Μεταμόρφωση Χριστού⁵⁰.
19. Σαρακήνα Σελίνου, Μιχαήλ Αρχάγγελος⁵¹.
20. Ασφεντηλές Σελίνου, Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος⁵².
21. Κοπετοί Σελίνου, Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος⁵³.
22. Κουστογέρακο Σελίνου, δίκλιτος ναός Παναγίας (αρχικώς των Αρχαγγέλων) και Μεταμορφώσεως του Χριστού⁵⁴.
23. Τραχιινιάκος Καντάνου Σελίνου, Προφήτης Ηλίας⁵⁵.

⁴⁷ Μαδεράκης, «Βενέρηδες», ό.π. (υποσημ. 45), 165.

⁴⁸ Μαδεράκης, *Η εκκλησία*, ό.π. (υποσημ. 1), 33, 53, 58 σημ. 64, 136 σημ. 328. Θ. Ξανθάκη, «Ο ναός της Αγίας Άννας στο Ανισαράκι Καντάνου: Ο κύκλος της αγίας, οι αφιερωτές, η χρονολόγηση», *ΔΧΑΕ ΛΑ'* (2010), 71-85. Ο ζωγράφος που εδώ εργάζεται εξ ημισείας με τον Νικόλαο, δουλεύει επίσης και στην Παναγία Σκουδιανών (βλ. παρακάτω) όπως και στην Παναγία Μυρτιδιώτισσα Τξεβρεμιανών Καντάνου (1352/53, η ακριβής χρονολόγηση του μνημείου οφείλεται σε ανάγνωση της επιγραφής κατά τη διάρκεια αυτοψίας μας).

⁴⁹ G. Gerola, *Βενετικά μνημεία της Κρήτης (εκκλησίες)*, μτφρ. Στέργιος Γ. Σπανάκης, Κρήτη 1993, 342, αριθ. 10. Σ. Μαδεράκης, «Ο

άγιος Νικόλαος στην Αργυρούπολη Ρεθύμνης», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Β2, Ρέθυμνο 1995, (451-492), 485-486. V. Tsamakda, «Die Fresken der Heiligen Paraskeve-Kirche in Trachiniakos, Kreta», *Mitteilungen zur spätantiken Archäologie und byzantinischen Kunstgeschichte* 5 (2007), 113-135.

⁵⁰ Μαδεράκης, <https://sites.google.com/site/arkelyros/o-sylogos/choria/byzantines-ekklesies> (τελευταία επίσκεψη: 17.02.2018).

⁵¹ Μαδεράκης, «Βενέρηδες», ό.π. (υποσημ. 45), 173 σημ. 81.

⁵² Μαδεράκης, *Η εκκλησία*, ό.π. (υποσημ. 1), 87.

⁵³ Μαδεράκης, «Η Δέηση», ό.π. (υποσημ. 1), 19, 29, 70.

⁵⁴ Μαδεράκης, *Η εκκλησία*, ό.π. (υποσημ. 1), 102.

⁵⁵ Ό.π., 106.

24. Αγακιανά (σημ. Λόφος) – Σκουδιανά Καντάνου Σελίνου, Παναγία⁵⁶.
25. Βουτάς Σελίνου, Άγιος Κωνσταντίνος⁵⁷.
26. Πρινές Σελίνου, Παναγία⁵⁸.
27. Ανισαράκι Καντάνου Σελίνου, Αγία Παρασκευή⁵⁹.
28. Χασί Σελίνου, Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος⁶⁰.
29. Χασί Σελίνου, Άγιος Νικόλαος⁶¹.
30. Έλος Κισσάμου, Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος⁶².
31. Κάντανος Σελίνου, Άγιος Νικόλαος (ή «Τζαμί»), αρχικώς Άγιος Γεώργιος ο Μεσοχωρίτης⁶³.
32. Λαμπιριανά Καντάνου Σελίνου, θέση «Τρείς Εκκλησιές», Άγιος Γεώργιος⁶⁴.
33. Σπανιάκος Σελίνου, Άγιος Γεώργιος⁶⁵.
34. Άγιος Ιωάννης Αράδαινας Σφακίων, Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος⁶⁶.
35. Φουρνάκια (Καρδάμηλα) Τσαλιανών Παλαιοχώρας Σελίνου, Άγιος Γεώργιος⁶⁷.

⁵⁶ Ό.π., 53 σημ. 36, 129 σημ. 278.

⁵⁷ Tsamakda, *Die Panagia-Kirche*, ό.π. (υποσημ. 3), 122.

⁵⁸ Μαδεράκης, *Η εκκλησία*, ό.π. (υποσημ. 1), 129 σημ. 278.

⁵⁹ Μαδεράκης, «Ιωάννης ο Παγωμένος», ό.π. (υποσημ. 1), 36.

⁶⁰ Tsamakda, *Die Panagia-Kirche*, ό.π. (υποσημ. 3), 122.

⁶¹ Μαδεράκης, «Αργυρούπολη», ό.π. (υποσημ. 51), 485-486. Ο ναός ανήκει στην εδαφική περιοχή Χασίου και όχι Κιτύρου, όπως επικράτησε λανθασμένα στη βιβλιογραφία.

⁶² Μ. Ανδριανάκης, «Ο άγιος Ιωάννης ο ερημίτης και η μονή του Γδερνέτου», *Πεπραγμένα του Ε΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Άγιος Νικόλαος, 25 Σεπτεμβρίου - 1 Οκτωβρίου 1981)*, Ηράκλειο 1985, 45-46 σημ. 110.

⁶³ Ανδριανάκης – Γιαπιτσόγλου, *Χριστιανικά μνημεία*, ό.π. (υποσημ. 1), 387. Την ανάγνωση του προσδιορισμού *Μεσοχωρίτης* μάς υπέδειξε ο Μ. Ανδριανάκης.

⁶⁴ Ανδριανάκης – Γιαπιτσόγλου, *Χριστιανικά μνημεία*, ό.π. (υποσημ. 1), 388.

⁶⁵ Ανδριανάκης, *Άτλας Αιγαίου*, ό.π. (υποσημ. 1), 244.

⁶⁶ Ό.π., 245.

⁶⁷ Μαδεράκης, «Η Δέηση», ό.π. (υποσημ. 1), 33.

Προέλευση εικόνων:

Φωτογραφίες της Θεοδώρας Ιωαννίδου.

Theodora Ioannidou

CORRECTIONS AND NEW READINGS OF FOUNDATION
INSCRIPTIONS IN CHURCHES PAINTED BY THE WORKSHOP
OF THE CRETAN PAINTER IOANNIS PAGOMENOS
(FIRST HALF OF THE 14TH CENTURY)

The workshop of the painter Ioannis Pagomenos was active during the first half of the 14th c. in Western Crete and particularly in the provinces of Selinon, Kissamos, Apokoronas and Sphakia. Some of the thirty five surviving monuments ascribed to this specific workshop are signed and precisely dated; an 80% of the total number, nearly twenty-nine of them, have been detected in Selinon, which seems to have been the epicenter of this workshop's activity.

First of all, almost all inscriptions under study are re-examined and re-edited in terms of deciphering individual characters, decoding abbreviations and ligatures (*ligaturae*). Still, in several cases words or whole phrases and verses, not previously pointed out, are read for the first time. These new data brought in by these re-readings refer to the founders' names or to the information needed for an accurate dating; or even reveal the identity of some previously unknown co-painter.

In the present study we only focus on a few inscriptions, the reading of which has solved substantial problems and yielded important evidence for the workshop itself. Reviewing these inscriptions is limited to mere reading, not undertaking a detailed commentary on their content or linking it to historical, social and other data.

The main, however, contribution of this research concerns the foundation inscription of the church of St. Demetrius in Leivadas (1315/16) (Figs 1, 2). Here, the name of a hitherto unknown painter of Western Crete has been detected next to the Pagomenos' signature already, quite recently and correctly, recognized and read by D. Tsougarakis. This new and undisputed fact offered by Tsougarakis' reading was initially treated with reasonable mistrust on behalf of the scholars, since these monument's paintings clearly represent a trend quite different from that of Pagomenos, preserving archaizing elements on the one hand, along with several strong western iconographical

influences on the other. However, under a closer look we have managed to come up with the answer to this apparent discrepancy between the signatory painter and the painting style in addition to emendations and completions of many more of the founders' names as well: "... +*Ηστωριθι δε δηα χιροϋς Νίφονλν}οϋ \\ μ(ονα)χ(οϋ) // κε Ιω(άννου) του Παγωμ[ε]λ[οϋ]*". Painter Nephon, then, is the chief master of the frescoes in Leivadas, while Pagomenos seems to be limited to an auxiliary role. The painter, therefore, of Leivadas, who has attracted the concern of many scholars for his particular painting style, now acquires an identity. This Nephon, unknown from elsewhere, appears to have painted some other churches also, related to the church of Leivadas by the style and the script as well. These are the churches of Christ in Temenia, St. Photius in Hagioi Theodoroi (western part) and perhaps St. Kerykos in Lissos, all in Selinon, and the church of Christ in Kephali (eastern part, 1320), in Kissamos, as well. According to the available epigraphic or stylistic data, Nephon and Pagomenos do not seem to have collaborated on any other work.

St. John the Theologian's paintings in Trachiniakos, Kandanos (Fig. 3), are an unsigned work, safely attributed to the Pagomenos' workshop. The basic problem of its foundation inscription was the distinction between the two partly overlapping successive phases that make up the text content. These two phases are only a short time, or even a few days, apart, carried out at the same time as the wall painting. It was possible to discern some family names from the first phase, which were not identified in previous readings: Tripodis, Salivaras. The year, the indiction, the month and the day, are the data provided from the second phase of the inscription. Church is now more accurately dated to the year 1329, Sunday (?), April the 4th.

The paintings of the church of the Archangel Michael at Kuneni (Vathe), Kissamos, are the new addition

to the list of the signed and dated works of Pagomenos (Figs 4, 5). The most important new information we draw from our reading lies in the signatures of the painters: «...Παγωμένου καὶ Νικολάου τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ». This is the only case, known to us, where the relationship between these two collaborators of this workshop is defined. This fact reveals the family character that Pagomenos's crew and explains why the artistic tradition of the chief master remained so strong for many years after the end of his own activities. The date of this monument is to be found on the exterior, incised on the marble lintel of the gate: Legible, with certainty, up to the character for the decade (6840's), we could date the church either in 1331/32, or in some year during the decade 1331-1341. Having in mind the surviving indiction (5th) in the painted inscription in the interior, provided that this is correctly stated, we could propose the year 6845 (=1336/37) for the completion of this monument.

The foundation inscription of St. George at Kakos Potamos (or Tsarkos) (Fig. 7), Prodromi, is fully recorded

for the first time. Founders' and the co-signatory painters' names are presented: Pagomenos and Nicholas (Nikolaos), confirming, thus, Stavros Maderakis, who, decades ago, had seen the date (1337-38) and the painters' names.

Panaghia at Kadros is another monument dated also for the first time (Fig. 8). The foundation year, 6847 (=1338/39), has been detected incised on the ends of the cross-shaped porous mullions of the conch window.

Finally, in the foundation inscription of St. John the Theologian, Kalamos (Figs 9, 9α), the date is read for the first time, May 24th, 6848 (=1340), beside the verses omitted in previous readings. The timeworn signatures of Pagomenos and Nikolaos are also transcribed, already detected by the late Stavros Maderakis. This is the last known and signed work by Pagomenos.

*PhD Candidate in Byzantine Archaeology
Aristotle University of Thessaloniki
theodora.ioannidou@gmail.com*